

הרב נחל אלגד שוהם קווים לדמותו של רבי מנחם נחום פרידמן

- פתח דבר
- ייחוסו, חייו ופועלו הרבני
- ספריו וחיבוריו
- הגותו ויחסו לציונות
- תורה, השכלה וביקורת התרבות המודרנית
- סיכום

לצד ערכי יסוד של מלכות, צניעות וכבוד פנימי, אחדות ישראל, תפילה עמוקה ותורה בהירה, התאפיינה חסידות רוז'ין בעצמאות, רוחב דעת ותמיכה עמוקה בשיבת ציון 🥞 במאמרו חושף הרב נחל אלגד שוהם טפח מאחד מגדוליה הנשכחים של חסידות רוז'ין – רבי מנחם נחום פרידמן מאיצקן 🥞 רמ"מ היה תלמיד חכם והוגה בעל מעוף, בעל השכלת חול רחבה וחוש ביקורת נוקב, וכן משנה ציונית עצמאית 🥞 דמותו משרטטת קווים מאירים גם לבני דורנו

הרב נחל אלגד שוהם קווים לדמותו של רבי מנחם נחום פרידמן

פתח דבר

חסידות רוז'ין על ענפיה השונים תפסה מאז ומתמיד מקום ייחודי בנוף התנועה החסידית. רבי ישראל פרידמן מרוז'ין (תקנ"ז-תר"א), צאצא ישיר למגיד ממזריטש, ומייסדה של חצר רוז'ין, היה מנהיג מוכשר עם הנהגה רחבת היקף ומאפייני עצמאות ופתיחות מובהקים.

רבי ישראל מרוז'ין גיבש תפיסת עולם חסידית-לאומית-ציונית מוצקה, אף קודם הקמת התנועה הציונית הממוסדת של הרצל. צאצאים רבים אחריו בין ענפי רוז'ין נהגו כן באומר ובמעש. אלא שבעוד שהיסודות הציוניים בחסידות רוז'ין זכו לעיסוק מחקרי (כפי שביקשתי להראות בספרי 'להיות לגאול – היסודות הציוניים בחסידות רוז'ין', בהוצאת מכון הר ברכה), הרי שדמות מפתח אחת בתוך מארג זה נותרה במידה רבה בצל המחקר – רבי מנחם נחום פרידמן מאיץ'קן.

רבי מנחם נחום הציג מודל של אדמו"ר חסידי יוצא דופן; אדמו"ר חסידי שורשי, בנם של קדושים ומורה הוראה בעיר איצקן, אשר ניחן בסקרנות אינטלקטואלית נדירה ובפתיחות רחבה. ככל הנראה באופן אוטוידקטי רכש השכלה רחבה בתחומים מגוונים, ולא חש לעסוק בהם בתורותיו ובכתביו. מאמר זה מבקש לצלול אל קווים דקים בהגותו המרתקת של האדמו"ר הפילוסוף.

ייחוסו, חייו ופועלו הרבני

רבי מנחם נחום פרידמן (שמעתה יכונה רמ"נ) נולד בח' בחשוון תר"מ, 25 באוקטובר 1879, צאצא לרבי ישראל מרוז'ין, מייסד חסידות רוז'ין, ובן לאחת המשפחות המיוחסות והמרכזיות בעולמה של החסידות. אביו, רבי אברהם יהושע השיל, היה בנו של רבי יצחק מפוהוש, הנכד הקרוב לרבי ישראל מרוז'ין. אימו, הרבנית בת שבע, היתה בתו של רבי מנחם נחום משטפנשט, בנו השלישי של רבי ישראל מרוז'ין. רמ"נ התחתן עם הרבנית מרים, בתו של רבי ישראל מצ'ורטקוב, האדמו"ר השני מצ'ורטקוב ובעצמו נכד לרבי ישראל מרוז'ין. ייחוס משפחתי זה הציב את רמ"נ בלב ליבה של

ההוויה החסידית של בית רוז'ין, אולם כתיבתו והגותו הביאו קול ייחודי במידה רבה מן הדפוסים החסידיים המקובלים.

לאחר חתונתו סעד רמ"נ בבית חותנו ונסמך על שולחנו, אך לאחר זמן מה עבר להתגורר בעיירה איצקן (İtcani) שבבוקובינה האוסטרית. במהלך שהותו באיצקן היה רמ"נ רב ומורה הוראה במקום במשך כשבע שנים.¹ בעקבות מלחמת העולם הראשונה, עקר לווינה יחד עם יהודים רבים, ובהם אדמו"רים רבים מבית רוז'ין. המעבר לווינה בצל המלחמה, ולאחריה בתקופת 'בין המלחמות', לא היה רק טלטלה גיאוגרפית אלא נקודת שבר פנימית. המפגש הישיר עם זוועות המלחמה, עם מערבולת הדמים, התווה ובוהו ותאוות הנקם שהשתלטה על אירופה, חשפו משבר אמוני ומוסרי עמוק. דווקא מתוך המפגש הזה עם פסגת הנאורות האירופית מחד, ושפליתה המוסרית מאידך, צמחה הגותו המפוכחת והביקורתית של רמ"נ, המקבלת בספרו 'על האדם' ביטוי נוקב במיוחד. הפער המדמם בין ההישג האינטלקטואלי לבין הריקבון המוסרי, הפך את החיבור לתוכחה וקריאת השכמה גם יחד.

רמ"נ בספרו 'על האדם' משרטט דיוקן רוחני שקשה שלא לראות בו השתקפות של עולמו שלו – איש השומע את קול אלוקים בחבֵּו, שבמרכז חייו עומד רעיון האלוקות, וחי הוא את הסימפוזיה האלוקית בדבקות מתמדת. איש כזה, אשר רוח אלוקים בלבבו מבקש תמיד את האמת לאמיתה. הוא אמיץ לב, ונלחם מלחמת חורמה נגד השקר והמידות המגוננות. כל שאיפתו היא לבניין ולא להרס, לאהבה ולא לשנאה. גם בשעה שהוא מבקר בחריפות, אוהב הוא את הבריות ומקרבן בחיבה של אמת. אצלו, אהבת היופי והמוסריות הגמורה הולכים יד ביד עם השגת האלוקות וחי קדושה וטהרה (עיינו על האדם, פרק י).

בשנת תרצ"ג, 1933, בכ"א בסיוון, בהיותו בן 54 נפטר רמ"נ לאחר מחלה קשה. בין הכותבים לזכרו של רמ"נ היה ר' אברהם כהנא (אבר"ך) ידידו, סופר ופעיל המזרחי, אשר כרמ"נ היה שותף גם כן בכתיבה בשבועון 'המצפה', וזו לשונו:

בשורה מעציבה באה מרומניה, כי הלך שם לעולמו הרב הצדיק ר' מנחם נחום פרידמן נ"ע הרבי מאיצקאני (שטפנשטי), חתן הצדיק מצ'ורטקוב ז"ל. אם מרימים אנו את הצדיק הזה על נס, הרי זה מפני שלא היה צדיק זה אחד מני אלף הצדיקים שעומדים על סדר היום ושדועים לנו מקדמת דנא, רק מפני שהיה יוצא מן הכלל ודגול מרבבה, איש צורה שקשה למצוא דוגמתו. ופלא. הוא לא עסק בנסתרות, בנוטריקון עמומים וצרופי שמות, אבל עבד ב"נגלה" וב"עולם העשיה" ויסתכל ויתבונן בעולם ובבני האדם אשר בו, ביחוד בעולם

1. דוד אסף, נאחז בסבר, מרכז זלמן שזר תשס"ו, עמ' 286-287.

היהודי ואנשיו, וימצא בו צביעות ושקר וילחם בכל מראות הנגעים הללו. גם במחנהו הוא, מחנה הצדיקים התפקידיים ומנהיגי הדור כביכול, מצא הרבה מהצרעת הממארת הזו בעוונותינו הרבים וילחם בה בכל נפשו ובכל מאודו. הוא הלך באמת בדרכו של הבעש"ט והבאים אחריו וישתדל לקיים מצות "ובכל דרכיך דעהו". חוקר בעל היקף גדול ואופק רחוק מאד, ידע ידיעה ברורה ויסודית את כל השיטות והדיפובלימות הפילוסופיות שבכל העתים בכל הזמנים, וקשה למצא כמותו בנוגע לבקיאותו זו. נוסף על זה, ידיעה עמוקה ורחבה בקבלה לכל ענפיה ופילוסופית ישראל. בכח כלי זיניו אלו זָקָה אותנו בשורה שלמה של חבורי ענין ורבי ערך, על פי רוב בעלי תוכן פילוסופי. וכל מי שקרא את החבורים האלה שנבדלים לטוב בעמקותם, בהירותם וטיב טעמם ונועם חנם, לא ישכח אותם כל כך מהרה.

הרינו מזכירים כאן את חבורו המפואר 'על האמת והשקר' שנתקבל ברצון בקהל חכמים ונבונים ואנשי טעם, שבו הוא מנתח את שני המושגים הללו תכלית נתוח, בנוגע לאנושיות בכלל, בשים לב ביחוד למעמדי עם ישראל ותנאיו. וחבורו השני המשובח, 'החלום ופתרונו', על החלומות וטיב החלומות והתהוותם, מנקודת השקפת תורותיו של פרויד על הפסיכואנליטיקה ובשפע של מראי מקומות מדברי חז"ל על החלומות. גם פה יש לפנינו חבור מצוין ורב ענין. 'עומר מ"ן',² פירוש חדש ומקורי מדותי פילוסופי על פרקי אבות בהוספות נופך של הערות והארות מחוכמות עמוקים ופתגמים נפלאים. וחבורו 'על היופי', חבור שנתהוה לרגלי וכוח עם 'מודרניסטן' כביכול, שרצה להטעים, שאין היהדות יודעת מה זו "אסתטיקה וטוב טעם". בשורה שלמה של מראי מקומות משלחן ערוך ותלמוד מבטל הוא את הטענות הנבובות הללו ושוב יוצא לפנינו חבור משובח ומפואר. ספרו האחרון שיצא לאור הוא 'על האדם', כלומר על חולשות ותאוות ויצרי מעללי איש וסימני ירידה באנושיות בכל דור ודור. גם כאן יש שפעה של מקורות ומראי מקומות בדברי העמים ובספרות התבל. והוא לא שבת רגע. עוד לפני ירחים מספר הודיעני על דבר עבודות וחבורים שאינם מגיעים לקצם, מסבת חולשה ורפיון גו. אבל מי היה יכול לשער, כי כה מהרה יקרע מתוכנו צדיק הדור האמתי והוגה דעות ותיק זה כה בלא עתו. לא כה חיש נמצא חליפתו. זכר צדיק למופת כזה לברכה.³

2. הוא הספר 'פירוש מן'.

3. אברהם כהנא, "הרה"צ ר' מנחם נחום פרידמן נ"ע משטפנשטי", בתוך ספרו "מסות על סופרים ואנשי שם דברי חסידות", פשמישל תרצ"ד (זמין במרשתת באתר פרויקט בן יהודה).

ספריו וחיבוריו

במהלך השנים חיבר רמ"נ שישה ספרים וקונטרסים:

1. דברי מנחם (שנת תרע"ג) – ספר מאמרים ודרשות העוסק בסוגיות שונות בענייני מחשבת ישראל, שכר ועונש, טוב ורע וכד'.
2. פירוש מן (שנת תר"פ) – פירוש על מסכת אבות המשלב מחקר ביוגרפי מקיף, המבוסס על מקורות חז"ל (בבלי, ירושלמי ומדרשים), בכדי לשרטט את דמות התנא והגותו כחלק בלתי נפרד מביאור המשנה ("מן" הם ראשי התיבות של שמו מנחם נחום).
3. החלום ופתרונו (שנת תרפ"ה) – קונטרס העוסק בחלומות במחשבת ישראל ובתולדות המחשבה הכללית.
4. על האמת והשקר (שנת תרפ"ז) – קונטרס העוסק בבירור האמת והשקר.
5. על היופי (שנת תרפ"ט) – קונטרס העוסק במבט תורני יהודי בדבר החשיבות שיש לאסתטיקה והיופי.
6. על האדם (שנת תרצ"ב) – קונטרס העוסק במהותו של האדם והחברה, בבירור יסודות המוסר, הטוב והרע, ובמאבק הפנימי שבין הרוח והחומר.

לצד זאת, פרסם רמ"נ מספר מאמרים בשבועון 'המצפה' תחת שם עט – 'פלאי', בהם עסק בענייני השעה.⁴

הגותו ויחסו לציונות

לאחר הצהרת בלפור בשנת תרע"ח (1917), ראה רמ"נ בחיוב את מפעל ההתיישבות בארץ ישראל, ובכלל זה את התנועה הציונית. בחתימת ספרו 'פירוש מן' (עמ' שמט), מתאר רמ"נ חזון שיש בו ללמד רבות על הגותו ותפיסת עולמו הפנימית. רמ"נ מתייחס בחזונו בין היתר לגאולת ישראל, ומתבשר כי תחילתה בתהליך התעוררות ורצון ממשי של עם ישראל בגאולה:

לסוף אמרתי להמלאך, אל נא יחר לך ואשאל אך הפעם, אימת אָתִי משיח? וענה לי המלאך מתוך רצינות, זאת תלוי ברצונכם, ועניתי לו הגם חומד לציון אתה? זה אלפים שנה שאנחנו נפוצים בארצות שונות והיינו לחרפה ולשנינה בעיני העמים אשר אנחנו דרים בניהם, למכה ולחרפה ולפעמים גם להרוג ולאבד, ואך תקוותנו נתנה לנו כח ואומץ לסבול כל אותם הצרות והמכאובים אין קץ, כי סוף סוף יבא הגואל לגאול אותנו מעבדות לחרות, ולקבץ נדחנו מארבע כנפות

4. שאול חיות, אוצר בדוי השם, וינה תרצ"ג, עמ' 21 מס' 312 ("אחד הרבנים"), עמ' 335 מס' 5133 ("פלאי").

הארץ, ולהביא אותנו לציון ולירושלים בשמחת עולם, ואתה מפקפק עוד בנו ומטיל ספק ברצוננו? כן, קרא המלאך בקול ומתוך כעס, אחת דיברתי! הכל תלוי רק מרצונכם, ומי יוכל להושיע אתכם בשעה שיחסר לכם הרצון האמתי, ושמעתי גם כן בת קול קוראת ואומרת אוי בנים סכלים! אתערותא דלתתא! אתערותא דלתתא!

חזיון זה חושף עבורנו את תפיסת עולמו של רמ"נ בדבר אחריותו של האדם. הגאולה הממשית תלויה בנכונותו של העם לקום ולדרוש את חירותו בארצו. קריאת המלאך ל'אתערותא דלתתא' הופכת בחזונו של רמ"נ לצו הציוני המובהק; הגאולה אינה עוד חזון רחוק, אלא תהליך התלוי בנכונותו של העם לגאול את עצמו.

נדבך מרכזי בהגותו הציונית של רמ"נ הוא החיבור הבלתי אמצעי בין הרעיון הלאומי המודרני לבין עומק העמדה הדתית. אהבת ארץ ישראל נקשרת בדבריו כפטריוטיות לאומית שהיא היא אהבת ה'. שתי אהבות אלו אינן אלא אהבה אחת כוללת. השימוש של רמ"נ במושג הכללי 'פטריוטיות' אינו מקרי, הוא מבטא הכרה בהירה בכך שמצוות יישוב הארץ בדורו חרגה מגבולות המעשה הדתי-פרטי כבעבר, וקיבלה תוקף ממשי של תחייה לאומית וחתירה לתקומת עם בארצו. עבורו, הנכונות להקרבה למען המולדת היא הביטוי העמוק ביותר לדבקות דתית, כלשונו (שם, עמ' רפא):

רוב הפטריוטיזם אינו די באהבת ארצו ועמו לבד, רק מוכרח גם כן להקטיר חלבו ודמו הונו ואונו על מזבח אהבה זו. ואם זאת נאמר על סתם פטריוטיזם, על אחת כמה וכמה על הפטריוטיזם של ישראל. כי לא ככל הגויים בית ישראל. אצל ישראל נכלל באהבת ארץ מולדתם גם אהבת השם, כי הלאומיות והדת בישראל אוחזים ודבוקים זה בזה כשלהבת בגחלת.

עבור רמ"נ, היהדות שלובה בלאומיות בקשר בלתי ניתן להתרה. בכך מציב רמ"נ אלטרנטיבה כפולת פנים, הן כלפי תהליכי החילון שהפרידו בין הלאום לדת, והן כלפי הגישה הדתית השמרנית שחששה מהמושג לאומיות וראתה בו נטע זר. בעקבות כך, מבקר רמ"נ בחריפות את הפוליטיקה של מפלגת אגודת ישראל (שיש לציון כי חמיו, רבי ישראל פרידמן, האדמו"ר מצ'ורטקוב, היה בין מנהיגיה הבולטים)⁵ וחוסר נכונותה להצטרף לרעיון הציוני.⁶ לדבריו, פעילים פוליטיים הם שתעתעו באדמו"רים

5. ועיינו בספרי, להיות לגואל: היסודות הציוניים בחסידות רוז'ין, עמ' 221-224.

6. המצפה (קרקוב, וכן להלן), ו' באייר תרע"ח, 18.4.1918; שם, כ' בסיוון תרע"ח, 31.5.1918. במאמרים אלה

שביקשו באמת ובתמים לפעול למען יישוב הארץ. במאמרו (המצפה, א' בניסן תרע"ח, 14.3.1918) טוען רמ"נ בחריפות ובלהט כנגד פעילים פוליטיים אלה:

"הקב"ה גוזר וצדיק מבטל" [מועד קטן טז, ב], צדיק גוזר ואגודת ישראל מבטלת. הצדיקים גזרו ואמרו כי חובה קדושה מוטלת כעת על כל ישראל לגשת אל עבודת ציון, באה אגודת ישראל בערמומיות פוליטית וּבְטִלְתָּהּ.

אספת האדמו"רים החליטה כי ישוב ארץ ישראל על יסוד לאומי איננו הפקרות ואפיקורסות וראוי גם להחרדים לעסוק בו (שם, ב' באדר תרע"ח, 14.2.1918). כנגד החלטות אלו, ואף קודם לכן, ניסו גורמים פוליטיים להבהיל את האדמו"רים אשר בחלקם חששו מפני כל חדש, ולמשמע איומים והפחדות בדבר הסכנה שבציונות נסוגו. רמ"נ, כמי שנמצא בסוד שיח עם האדמו"רים באותה העת, יודע ורואה מה שנעשה מאחורי הפרגוד, וקורא במאמרו בתחינה בפרהסיה:

לכן אליכם הרבנים אקרא ואל האדמו"רים אתחנן: זכרו את ישראל סבא הנודד זה אלפים שנה, מבלי מצא מנוח, וכל חייו הם רק שלשלת אחת גדולה של הריגות, טביחות, שמדות, גירושים, עלילות משונות, בוז וחרפה, עינויים ומכאובים. והיו ימים, אשר לא כבן ולא כעבד וגם לא כבהמה היה נחשב בעיני העמים, אשר בקרבו הוא יושב, כי אם כעפר לדוש וכטיט חוצות. חוסו על הנודד האומלל! כעת הגיעה השעה ברחמי השם יתברך שיוכל למצא מקום מנוחה לרגליו העייפות והפצועות, מקום מנוחה בארץ אבות, הארץ הקדושה. חלילה לכם מעשות עוול כזה, להתייצב לשטן לו בדרך ולעכבו מפני החששות שאגודת ישראל תלחוש באזנכם והיא תרהיב בנפשה עוז, להסביר לכם שכל מה שהיא עושה היא רק משום אהבה. היא אוהבת את ישראל לפיכך יראה היא שמא תזיק לו רוב טובה, "כי ישראל בזמן הזה אינם יכולים לקבל רוב טובה" [בבלי, תענית כג, א].

במאמר אחר (המצפה, ו' באייר תרע"ח, 18.4.1918), משווה רמ"נ בין הביקורת כלפי החסידות ובין התנועה הציונית. החסידות היא טהרת המחשבה, התרוממות הנפש מן העולם השפל לעולם הספירות ודבקות בשכינה. יחד עם זאת, כשם שאל החסידות הסתפחו יהודים שאינם שומרים תורה ומצוות אך מאמינים בצדיק, אולם אינם מייצגים את דרכי החסידות, הוא הדין אל התנועה הציונית.

עוסק רמ"נ בהסתייגותה של אגודת ישראל מן הרעיון הציוני.

כת של בטלנים תמימים ראו יהודים גלוחי זקן, מחללי שבת, אבל עוסקים בצרכי הצבור היהודי ושאלו מי הם הללו? נענה להם בטלן אחד בתמימותו ואמר: ציונים המה. הלכו בטלנים אלה לבית המדרש ודרשו: הציונים המה יהודים גלוחים מחללי שבת! ונתקבלה זאת בין באי בית המדרש לתורה, שהציונות היא הפקרות ואפיקורסות. באו אמנם פקחים וקראו להם: בטלנים! הידעתם מה היא ציונות? הציונות היא אהבה לארץ ישראל, אהבה לעם ישראל לתורתו ולמצוותיו. וכן הידעתם מי הם הציונים? הציונים האמתים הם אותם המתפללים שלש פעמים ביום ואומרים: ולירושלם עירך ברחמים תשוב וקוראים בכל זמן שמזדמן להם: לשנה הבאה בירושלם. אלה שיקומו בחצות הלילה ויבכו על החורבן ויאמרו "על היכלי אבכה יומם ולילה, ולתפארת ציון עיר המהוללה" [מתוך תיקון חצות]. אבל אלה שאתם ראתם, המה יהודים חפשים, מחללי שבת, ובכל זאת יען יש גם להם אהבה וגעגועים לעמם ולארצם, נקראו גם הם ציונים. אולם לדאבון לבנו ונפשנו לא שם איש לבו לדברי אמת בבית המדרש ונשארו הבטלנים.

חשיבה זו, מסביר רמ"נ, היא חשיבה הבוחנת באופן עקום את הלב והתוך של התנועה הציונית. כשם שאין להגדיר את החסידות על פי יחידים שסרחו מדרכה, כך גם אין לדחות את הציונות בשל מעשיהם של ציונים מסוימים (עיינו פירוש מן, עמ' כד-כו). אדרבה, אי שמירת המצוות של אלה המכונים ציונים הינה על אף חיבתם לציון ולא בסיבתה: "נִצָּח הרעיון שאין הציונות אשמה בדבר, כי אם הציונים, שלא שמשו כל צרכם, העוברים על דת למרות ציונותם. והחכם שענינו בראשו, לא ישפוך את הילד עם מי הרחצה" (המצפה, שם).

באותו המאמר מתאר רמ"נ בהתרגשות גדולה את ההתעוררות של היהדות החרדית אל התנועה הציונית והלאומיות, וכך הוא כותב:

תודה לא-ל הציונות והלאומיות הולכות ומתפשטות בין כל שדרות היהודים החרדים במדה שאין למעלה הימנה. הן הולכות וכובשות להן את לבותיהם של כל היהודים, וכבר קם הרבי מדרוהוביטש,⁷ איש תם וישר וירא אלקים, ויסד הסתדרות בשם ישוב ארץ ישראל על יסוד התורה והדת, והרבה רביים, רבנים וחסידיים נתנו לו את ידם, והתחברו עמו לעבודת הקודש בנין בית לאומי.

תהליכי המודרנה והתחייה הלאומית הביאו עמם קיטוב אידיאולוגי עמוק, שהלך

7. עיינו בספרי, להיות לגואל, 'רבי חיים מאיר יחיאל שפירא מדרוהוביטש', עמ' 199-233.

והחרף לכדי התבצרות במחנות נפרדים ומנוכרים. לנוכח מציאות זו מבכה רמ"נ על הניתוח בגוף האומה הישראלית שבקשו אנשי אגודת ישראל לעשות, בפיצולם את עם ישראל לשני מחנות. לדבריו, "כל מחשבותיהם והשתדלותם של האדמו"רים היא רק אחדות" (המצפה, א' בניסן תרע"ח, 14.3.1918). כזו היתה דרך חז"ל, כזו היתה דרכו של הבעש"ט בדרך החסידות. ההכרה בתהליך הציוני ובתפיסה הלאומית מחזקת את ההבנה כי עם ישראל הוא גוף אחד מלוכד, שבו גם הרחוקים מהלכה ומצוות, מהווים חלק בלתי נפרד מהעם השב לארצו.⁸ אהבת ישראל לכל יהודי איננה מסתכמת במישור הפרטי, הבין אישי, כי אם דורשת את אהבת כלל ישראל ודרישת טובתו ושלמותו הכללית.

תורה, השכלה וביקורת התרבות המודרנית

רמ"נ היה איש אשכולות, דמות ייחודית בנוף הרבני, ובנוף החסידי בפרט. כממלא מקום באדמו"רות ששילב תורה עם השכלה רחבה, הציג רמ"נ אופקים אינטלקטואליים יוצאי דופן. בספריו – וביתר שאת בחיבורו האחרון 'על האדם' – פורס רמ"נ יריעה מקיפה הסוקרת זרמים היסטוריים, פילוסופיים, דתיים ותרבותיים מהעת העתיקה ועד ימינו, לצד מקורות ממדרשים, מאמרי חז"ל בתלמוד הבבלי והירושלמי, ספרי מחשבת ישראל מתקופת הראשונים, זוהר, קבלה וחסידות. כתיבתו הייחודית משלבת שפה מודרנית, כנה ואותנטית. רמ"נ העריך ידע כללי, וניכרת בקיאותו הרבה ורוחב הדעת שמגלה בכתביו. כנגד אחד שטען כנגדו כי עיקר החיים, יסוד החיים – האסתטיקה, אינה נחשבת בעיני החרדיות אפילו כטפל, ענה (על היופי, דבר אל הקורא):

טעות הוא בידך, אני אראה לך אם ירצה ה' שאין שום סתירה לתורת היופי והחרדיות, אדרבה, לא רק יופיתנו, אלא אפילו יפיותו של יפת תוכל לחיות באהלי שם באחוה ורעות, ואיך היופי ויראת שמים הולכים שלובות זרוע, ואין אחד דוחק את רגלי חברו.

בפתיחת פירושו לספרו 'פירוש מן' על מסכת אבות, מציין רמ"נ כי "חכמי אומות העולם היו כל כך חשובים בעיני חז"ל עד שתקנו ברכה עליהם" (פירוש מן, עמ' 10), לפיכך יש להוקיר את חכמתם ולהסתייע בהם. אומנם כן, "קודם כל החקירות צריך אדם לדעת ולהאמין בהשם יתברך" (דברי מנחם, עמ' יג). רמ"נ מציין כי חכמים, תנאים ואמוראים, הראשונים בימי הביניים ואפילו בזוהר הקדוש, הביאו דעות ושיטות

8. עיינו בספרי, להיות לגואל, עמ' 123-131, 160-169, 225-232.

מפילוסופיות האומות (פירוש מן, עמ' 11), אדם הרוצה להשתלם בחכמה, בדעת ומידות טובות צריך ללמוד מכל אדם ללא יוצא מן הכלל (שם, עמ' קפו-קפז). בפירושו לדברי רבי אלעזר בן חסמא במסכת אבות, שאמר "תקופות וגמטריות פרפראות לחכמה" (אבות ג, ח), כותב רמ"נ כהוראה: "רצה לומר שכל תלמיד חכם האמיתי מחויב להיות גם כן מנוסה בחכמות חיצוניות, כי הם 'פרפראות לחכמה' וגורמין כבוד ישראל בעיני העמים" (פירוש מן, עמ' קפג). רמ"נ מבקר את המציאות בימיו, בה כמעט בלתי מצוי כי תלמיד חכם יהיה בעל רוחב דעת, בפסוקי התורה, לא כל שכן בפילוסופיות ושיטות זרות, בכדי שיוכל להתמודד ולהתווכח עם מתנגדי התורה. וזו לשונו (שם, עמ' קכב):

חבל! בימינו הוא כמעט דבר בלתי מצוי שרב חרד במזרח ידע להתווכח עם מתנגדי התורה ולדעת מה להשיב את האפיקורסים. ובדרך אגב עלה על רעיוני הרושם האי נעים שעשה עלי בעת שהלכתי לשוח עם רב אחד על חוף הים במרחץ התרופה "אבבאציה"⁹, וכומר פרוטסטאנטי אחד שאל את פי הרב ובקש ממנו לומר לו פירוש בפסוק "ושפכתי על בית דוד ועל יושב ירושלים רוח חן ותחנונים והביטו אלי את אשר דקרו וספדו עליו כמספד היחיד והמר עליו כהמר על הבכור" [זכריה יב, י], ולא די שידע להשיב לו תשובה נכונה, לא ידע כלל אם נמצא פסוק כזה ב"תרי עשר", וכאשר התחיל הכומר לפרש את הפסוק כרצונו כי כוונת "אשר דקרו" הוא על הנוצרי, ותחת לקיים "הקהה את שיניו", היה עומד כגולם בבושת פנים.

התפשטות המדע והתפתחות החכמה במאה העשרים, היוו נדבך מרכזי בתהליכי החילון שפקדו את יהדות אירופה כחלק מתנועת ההשכלה. יהודים רבים עזבו מקור מים חיים, ונהו אחרי המדע וההשכלה, מתוך תקווה למצוא בהם תשובות לשאלות הקיום הגדולות. רמ"נ עם כל הכרתו בדבר הצורך לרוחב דעת, הציב מבט מפוכח וביקורתי כלפי ההשכלה הנשענת על קנה רצוץ, מלאה ברק חיצוני, אך חסרה תוך פנימי עמוק. ביקורת זו לא הייתה תיאורטית בלבד, היא צמחה לנוכח הטראומה של מלחמת העולם הראשונה והמציאות המטלטלת של וינה בין שתי מלחמות עולם. המפגש הישיר עם הקטסטרופה האירופית ותאוות הנקם שפשטה בה, חשפו בעיניו משבר תרבותי ומוסרי עמוק (על האדם, פרק ו). רמ"נ ראה לנגד עיניו כיצד תרבות המערב קורסת מתוך יצרים פראיים, והבין כי הקידמה וההשכלה המלוטשת אינן אלא כסות דקה המכסה על תסיסה של יצר בהמי גס.

9. מרחצאות מרפא באיטליה, על שפת הים האדריאטי.

"החכמה והמדע", כותב רמ"נ, "הביאו הרבה השלמות בעולם, אבל לא שינתה את אופי בני האדם" (שם, פרק יב אות סד). תובנה זו עומדת בבסיס הדימוי המרכזי שבו הוא משתמש לתיאור דורו (פירוש מן, עמ' קפ):

דורנו דור מאה העשרים, דומה ל"אילן שענפיו מרבין ושרשיו מועטין" [אבות ג, יז] יען חכמתו מרובה ממעשיו, ענפי החכמה התפשטו במדה שלא היה מזמן בריאת העולם, בכל מקום אנחנו רואים חכמות מחכמות שונות, על כל פסיעה ופסיעה פוגשים אנחנו חכמות חדשות שלא שערנו אבותינו, כמו זרם החשמל, כח הקיטור וכל תולדותיהם מרכבות בלי סוסים, מגדל פורח ועוד ועוד. והמתבונן על דור זה בהעברה בעלמא רואה בו תקופת הזהב, דור מלא יופי וטוב, ובלי ספק יאמר לעצמו אם בחיצוניותו כך בפנימיותו על אחת כמה וכמה, ובפרט כאשר ישמע עוד את שמות הקדושים היוצאים מפי מנהלי הדור, כמו ציוויליזציה, דמוקרטיה, סוציאליה... אבל המתבונן על מעשה הדור בעין בקורת, רואה אילן שענפיו מרבין ושרשיו מועטין, יען הרשעה תשא ראשה והחמס ילך קוממיות.

האנושות אומנם פרוחה ושגשגה במאה העשרים בידע טכנולוגי, פילוסופי ותרבותי שלא היה כמותו, אך יחד עם זאת, תיקון האדם ועמדתו המוסרית לא בהכרח השתנתה במאומה. הקידמה, לא בהכרח הביאה עימה צדק, והרשעה לא אבדה מן הארץ. בספרו 'על האדם' (פרק יב אות כב), רמ"נ מחדד ביקורת זו לכדי אמירות חריפות המזקקות את הפער שבין הידע האנושי אל מול השפל המוסרי. כך, למשל, הוא מעיר באירוניה על מהות הדעת האנושית – "הפלא ופלא! אכלו בני אדם מעץ הדעת, ועדיין הם אינם יודעים להבדיל בין טוב לרע". בהתייחסו ליומרה המדעית של דורו הוא מתריע: "אומרים כי האדם נברא מקוף, דבר זה מוטל בספק. אבל שהאדם יהפך ונעשה קוף, זאת ודאי. כי אנחנו פוגשים בני אדם כאלה יום יום" (שם, פרק יב אות מג). פער זה שבין הידע והמוסר, מהווה על פי רמ"נ, הבדל קטגורי בין חכמת חכמי ישראל ובין חכמת חכמי אומות העולם (פירוש מן, עמ' קצט):

גאוני אומות העולם, בין מעשי גדולתם ובין מעשי חייהם הפשוטים אין שום קשר, לא כן גאוני ישראל, גדולתם לא רק במפעליהם כי אם גם במדותיהם. אצלינו העיקר לא רק להיות נאה דורש כי אם גם כן נאה מקיים.

רמ"נ רואה בחוכמתם של האומות פער מובנה בין החכמה והחיים, "הספר לחוד והחיים לחוד" (שם; ועיינו שם, עמ' ח). דוגמא לדבר מביא רמ"נ מן הנצרות, הדורשת

את הפסוק "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח) ומנכסת אותו כאופייה של דת זו, "שהאהבה כולה שלה היא" (פירוש מן, עמ' קצט), אף שבפועל "עשתה תועבות נוראות ואכזריות שאין כלל דוגמתן... מסעות הצלב, מוסד האינקוויזיציה... והפוגרומים בעולם מוכיחים" (שם, עמ' ר). לא כן אצל חכמי ישראל, "האור המזוקק, הרעיונות של מוסר וצדק מוחלטים שאנו רואים בדרשתם ובספרם, נמצא גם בפעולתם ובמעשים" (שם, עמ' קצט). תחת המעטה המוסרי, עלולה לעיתים לשכון חייית טרף. כדבריו (שם, עמ' שלב):

האדם מטבעו ככל חי דורש רק את הנאת עצמו, וכל מה שהוא עובד לטובת אחרים הוא מביא באיזה אופן קרוב או רחוק לטובת עצמו, ולמרות כל הֶלְבֹן וְהֶגְהוֹץ של התרבות הרוחנית והמוסרית, שם במעמקים עוד תוסס החלק הבהמי, אין מוסר ואין יושר, אלא כל הגדול מחברו בולע את חברו.

כפועל יוצא דרש רמ"ג, כי תכנית הלימודים תכלול גם כן שיעור מוסר (שם, עמ' רצא). לא די לנו לחנך את ילדינו למלא כריסם בש"ס ופוסקים, כותב רמ"ג, אף היסטוריה, פיזיקה, מתמטיקה, כימיה ומוזיקה אינם יועילו לפתח אישיות מוסרית, ולעשותם חברים טובים לחברה האנושית. תוכן השיעור והפדגוגיה בהעברתו צריכים להיות שונים בתכלית, שכן אין מטרת השיעור להקנות ידע, אלא כְּנוֹת בין רב לתלמידו, בהקניית תום לב, הנהגה ישירה ורוממות נפש.

סיכום

דמותו של רבי מנחם נחום פרידמן, אם כן, מציבה מודל ייחודי של הנהגה חסידית, המבקשת להתמודד בתוך תמורות הזמן דרך שילוב יפיותו של יפת באוהלו של שם (מגילה ט, ב). בשורתו המרכזית בחיבוריו היא ההכרה והתביעה בדבר גודל האחריות המוטלת בפני האדם והאנושות כולה לטוב למוטב. עמדתו בדבר לקיחת האחריות כחלק מן התנועה הציונית, היא ביטוי נוסף לעמדתו העקרונית בדבר האחריות המוסרית של האדם לכלכל מעשיו בצדק ובמשפט, להסיר הרע מקרבו, ולבקש קרבת אלוקים.

נדמה שעבור רבים מבני דורנו, שהמתח בין עולמות החול והקודש נוכח בעולמם, דמותם של אדמו"רי בית רוז'ין עשויה להוות מקור של השראה גדולה. לצד דבקות רוחנית והווייה חסידית, לימוד תורה בהעמקה, עבודת התפילה, דקדוק במצוות ושותפות פעילה בקהילה שומרת המצוות, יכולים לשכון גם פתיחות אינטלקטואלית, חוש ביקורת וסקרנות טבעית, וגם מחשבות פילוסופיות גדולות על מהות החיים. לצד מחשבה אוניברסלית וכלל אנושית, שוכנת גם פעילות ציונית ולאומית, מתוך

תודעה של אחדות ושלווה, שמחה, הארת פנים וגאולת ישראל. המחשבות והפעולות מפכות זו את זו, והתסיסה הרוחנית והמעשית עולה מעלה מעלה.

תקוותי שמאמר זה, המציג דמות חסידית וציונית שורשית אשר נסתלקה בדמי ימיה, יעורר את נשמת הקוראים להתעלות והעמקה בחסידות בית רוז'ין בכלל, ובהגותו של רבי מנחם נחום פרידמן זצ"ל בפרט. "כל תלמיד חכם שאומרים דבר שמועה מפיו בעולם הזה, שפתותיו דובבות בקבר... מאי קראה? 'וחכך כ"ן הטוב, הולך לדודי למישרים, דובב שפתי ישנים' (שיר השירים ז, י)" (יבמות צז, א).